

Міхно О. П. До питання характеристики учня у теорії та практиці навчальних закладів України початку ХХ ст. *Педагогіка і психологія*. 2017. № 3. С. 76–86.

УДК 37.04:371.2(477)''ХХ''

О. П. Міхно

**ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕРИСТИКУ УЧНЯ
У ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Стаття презентує результати дослідження теорії і практики використання характеристики учнів у навчальних закладах України початку ХХ століття. Автором проаналізовано стан підготовки майбутніх педагогів до складання характеристики, а також тексти характеристик, складених студентами Глухівського вчительського інституту, ученицями Київського 2-го духовного училища, викладачами Київської Колегії Павла Галагана та Харківської жіночої недільної школи Христини Алчевської. Доведено, що на початку ХХ століття у практиці навчальних закладів України широко застосовувалася характеристика учня у ході індивідуалізації навчально-виховного процесу, а її мета і призначення залежали від типу навчального закладу і варіювалися від способу оцінювання до засобу вивчення учня майбутніми педагогами та підсумкового документу про перебування учня в навчальному закладі.

Ключові слова: характеристика учня, методи вивчення учня, структура характеристики, зміст характеристики.

Постановка проблеми в загальному вигляді. «Щоб зазирнути в майбутнє, треба озирнутися в історію». Ця повчальна думка відома багатьом, однак усвідомлюється далеко не всіма. Сьогодні, коли в системі української освіти відбуваються чергові реформи, звернення до історичного досвіду є вкрай необхідним, а історія освіти може й повинна стати підґрунтям новітніх реформ та відновити свої експертні функції. Це можливо лише за умови, що методологія вивчення сутності історико-педагогічних надбань буде проводитися з позиції «історія – це погляд у майбутнє». Про це йшлося на Першому науково-методологічному семінарі з історії освіти, що відбувся 30 березня 2017 р. у ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського НАПН України [4]. Учасники семінару – провідні українські історики освіти Л. Березівська, Н. Дем'яненко, О. Сухомлинська, Л. Федяєва та ін. у свої виступах наголошували на важливості врахування сучасними провідниками освітніх реформ здобутків практичного педагогічного досвіду, який, як і будь-який інший досвід, містить не лише досягнення, але й помилки та прорахунки. Отже, успішна реалізація реформ, зокрема і проголошеної концепції «Нової української школи», на нашу думку, неможлива без опертя на теоретичний і практичний досвід освітян минулого, який може і повинен стати фундаментом змін.

З огляду на вищезазначене, в умовах гуманізації освіти на принципах дитиноцентризму (І. Зязюн, В. Кремень, Я. Корчак, К. Роджерс, В. Сухомлинський, К. Ушинський) цікавим і актуальним є досвід практичного

застосування в навчальних закладах України початку ХХ століття такого педагогічного феномена, як характеристика учня, що активно використовувався тоді як засіб вивчення школяра та підґрунтя індивідуального підходу. Вибір часових меж дослідження не випадковий, оскільки на початку минулого століття в системі освіти України відбувалися значні зміни у шкільній справі, пов'язані з трансформаціями у соціально-економічній та політичній галузях життя тогочасного суспільства. Цей історичний період цікавий також тим, що тоді закладалися основи новітньої педагогіки. Багато нововведень, що впроваджувалися у шкільну практику на початку ХХ століття, зокрема і використання характеристики учня з метою індивідуалізації навчально-виховного процесу, є актуальними і сьогодні.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Період початку ХХ століття відображено у дослідженнях сучасних українських істориків освіти, які розглядають спадщину педагогів цього періоду (Н. Антонець, А. Киричок, І. Леонтєва, О. Олексієнко, О. Сухомлинська), різноманітні аспекти діяльності навчальних закладів (Л. Березівська, Н. Дічек, Н. Коляда, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, С. Чуйко, О. Шевчук та ін.), диференційований підхід до учнів (М. Антонець, Н. Антонець, Л. Березівська, Л. Бондар, Н. Дічек, Т. Куліш, О. Сухомлинська, Т. Філімонова), відносини учнів та вчителів того часу (О. Кірдан) тощо. Водночас слід зазначити, що, не зважаючи на досить значну кількість праць, розвідок, досліджень розвитку освіти на початку ХХ століття, поки що комплексного дослідження проблеми характеристики учня в навчальних закладах України початку ХХ століття проведено не було. Аналіз стану дослідженості проблеми також засвідчує, що значну частину джерел, зокрема архівних матеріалів, ще не введено у науковий обіг, а накопичений досвід складання характеристики учня висвітлено недостатньо. Тож метою статті є дослідження стану використання характеристики учня у практиці навчальних закладів України початку ХХ століття шляхом аналізу відповідної методичної літератури того часу та змісту самих характеристик.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до викладу основних результатів дослідження практики використання характеристики учнів у навчальних закладах України початку ХХ століття, відзначимо, що тогочасні педагогіка і психологія вже мали певне теоретичне підґрунтя з досліджуваної проблеми. Так, на початку минулого століття вже були опубліковані і набули поширення серед освітян праці учених-педагогів і психологів О. Віреніуса («Характеристика учня. Статура, темперамент і характер у пору шкільного віку», 1904), М. Грунського («Лекції з педагогіки», 1914), К. Єльніцького («Характеристики дівчаток», 1895), О. Лазурського («Шкільні характеристики», 1908), П. Лесгафта («Шкільні типи», 1884), в яких висвітлено їхні погляди на проблему вивчення учня та складання його характеристики, подано деякі методичні поради щодо процесу збирання матеріалу для характеристики та її складання. Однак вищезазначені праці значні за обсягом, насичені науковою термінологією і є передусім описом власного досвіду вчених з проблеми характеристики учня, тож педагоги могли

використовувати їх лише частково, як певний теоретико-методичний орієнтир у своїй практичній роботі зі складання характеристики учня.

У руслі досліджуваної проблеми важливим є факт появи на початку ХХ століття спеціальних методичних посібників, які допомагали вчителю у процесі складання характеристик. У 1916 р. в Одесі було видано брошуру Б. Комаровського «Особистість учня, -ениці: зошит для класних наставників, педагогів, вихователів, батьків, шкільних лікарів: Посібник до складання характеристики учня» [3]. Показово, що автор уже в самій назві подає власний концептуальний підхід, який полягає у залученні до процесу складання характеристики учня як педагогів, так і батьків та шкільних лікарів. Такий підхід, безперечно, сприяв усебічному вивченню учня і об'єктивності характеристики, складеної за підсумками цього вивчення.

Про суто практичне спрямування посібника свідчать слова самого автора у вступі, де він зазначає, що питання про розпізнання характеру учнів трактується досить вузько і часто нелогічно: головна увага приділяється психологічному дослідженню дітей, натомість загальні умови життя учня і стан його здоров'я, тобто фізичні його характеристики вивчаються педагогами недостатньо [3, 3]. Така безсистемність і однобічність спостережень за учнем призводила до негативних наслідків: педагоги не розуміли змін, що відбуваються з учнем, і, не володіючи достатніми відомостями про них, шукали причини і часто діяли зовсім не в тому напрямі, в якому це було б бажано. Метою свого посібника автор визначає сприяння систематизації відомостей про учня. Весь процес збирання матеріалу для характеристики Б. Комаровський розділяє на кілька етапів, кожен з яких у відповідному розділі систематизує відомості, що розкривають різні сторони особистості учня. Згідно з авторською концепцією, розпочинати цю роботу потрібно зі з'ясування умов життя учня. В цьому розділі необхідно зазначити прізвище, ім'я, вік учня, його національність, місце проживання, склад сім'ї, заробіток батьків та інших членів сім'ї та ін. Невипадково автор пропонує розпочинати саме з цих відомостей і радить звернути на них особливу увагу, оскільки, на його думку, в умовах життя учня часто приховані причини не лише слабкої успішності в навчанні, але й значних змін у моральному житті.

У другому розділі – «Душевне життя дитини» – Б. Комаровський подає низку питань, які допоможуть вчителю розкрити індивідуальні психологічні особливості школяра: в якому середовищі зростає учень (суспільне становище батьків, їх спосіб життя, відносини членів сім'ї між собою, виховний вплив сім'ї), життя учня поза школою (де і як проводить вільний час, святкові дні і канікули), вплив школи (стомлюваність у школі, вплив учнівського середовища, вплив учителів, ставлення учня до інших учнів і вчителів); далі необхідно розкрити особливості пам'яті, мислення, фантазії і творчої уяви, уваги, волі, а також описати релігійні, моральні та естетичні почуття, особливості мовлення і письма, ставлення до мистецтва; вартими уваги педагога є й міміка та жестикуляція учня, а також його хода [3, 6-7].

Далі автор подає коротку характеристику шкільних типів П. Лесгафта, які для молодого педагога «можуть служити певним критерієм для хоча б поверхневого ознайомлення з учнями» [3, 12]. Справді, на початку минулого століття праця П. Лесгафта «Шкільні типи» була своєрідним педагогічним бестселером: протягом 1884–1910 рр. книга перевидавалася шість разів. У «Шкільних типах» автор подає власну концепцію типології школярів і детально описує шість визначених ним типів учнів: лицемірний, честолюбний, добродушний, злісно-забитий, м'яко-забитий, пригнічений. Безперечно, ознайомлення з цими типами, які, до того ж, описані П. Лесгафтом надзвичайно детально і яскраво, допомагало вчителю у процесі спостереження за учнем та узагальнення здобутих даних про нього з метою написання характеристики.

Значне місце у процесі систематизації матеріалу для характеристики учня займає «Реєстраційний листок про фізичний стан та здоров'я учня», куди заносяться відомості про загальний фізичний стан, тілобудову, вагу, зріст і т. д., стан органів травлення та дихання, судинної, статевої та нервової системи, органів чуттів. Ці відомості педагог збирає і систематизує у співпраці зі шкільним лікарем. Останній розділ посібника – «Успіхи учня і його ставлення до навчання» – містить зведений табель успішності за всі роки навчання (оцінки з усіх предметів). І це теж, на нашу думку, концептуальний підхід автора, який переконаний, що успішність залежить від усіх описаних вище параметрів, тому є результатом розвиненості основних психічних процесів, старанності учня, його поведінки.

Кілька останніх сторінок посібника відведено для написання характеристики на основі всіх вищенаведених даних про учня. Безсумнівно, такий посібник, зважаючи на його структуру і наявність запитань та рекомендацій, значно допомагав вчителю систематизувати зібрані про учня відомості і у підсумку написати об'єктивну його характеристику.

Важливим для розкриття теми вважаємо появу перших спеціальних посібників з проблеми характеристики учня, які призначалися для майбутніх педагогів. Так, у тому ж 1916 році в Одесі побачив світ «Практичний посібник до вивчення особистості дитини за допомогою методів експериментального дослідження», який має підзаголовок: «Посібник для складання щоденника або шкільної характеристики стосовно курсу 8 педагогічного класу жіночих гімназій» [7]. Як зазначено на титульному аркуші, автором книги є викладачка педагогіки одеських жіночих гімназій М. Павлова. Цей факт значно підвищує значення книги, оскільки авторка узагальнює власний педагогічний досвід зі складання характеристики, пропонуючи використовувати його у процесі підготовки майбутніх вчителів. В передмові вона зазначає, що саме відсутність практичного посібника зі складання характеристики і спонукала її до написання цієї праці, тому що способи ведення педагогічних щоденників і складання характеристик, які застосовувалися тоді у гімназіях (учениці давалися лише план дослідження особистості і загальні рекомендації), були неефективними і не допомагали у

роботі зі збирання матеріалу і складання характеристики. Як наслідок, ця робота для учениць була важкою, часто непосильною, тому формальною і обтяжливою [7, 1].

Одним із основних завдань посібника авторка визначає ознайомлення з такими методами вивчення учня, як спостереження, «природний експеримент» і метод тестів [Там само]. Завдання складання характеристики М. Павлова визначає лаконічно, але, на нашу думку, неконкретно: «Характеризувати дитину шкільного віку – значить визначити ті якості її розуму, почуттів і волі, які виявляються в шкільному житті» [7, 5]. У цьому формулюванні, на нашу думку, немає головного акценту – педагогічного завдання: навіщо вивчати і визначати стан основних психічних процесів учня і – найголовніше – як узагальнити здобуті у результаті дослідів дані у характеристиці? Дещо конкретніше М. Павлова визначає мету характеристик, яка, на її думку, полягає, з одного боку, у набутті вміння спостерігати і психологічно тлумачити факти у процесі практичного вивчення характеру, а з іншого – ці характеристики можуть слугувати багатим матеріалом для загальних психолого-педагогічних досліджень дітей шкільного віку [Там само]. І знову ж таки, не бачимо педагогічної мети характеристики, адже окрім вміння пояснювати ті чи інші процеси, майбутній педагог повинен уміти робити висновки зі здобутих даних про учня і пропонувати відповідні засоби педагогічного впливу у випадку виявлення негативних рис характеру учня чи недорозвиненості основних психічних процесів.

Структурно посібник складається з 13 розділів. У перших чотирьох викладено вищевикладені міркування авторки про мету, завдання характеристики та методи збирання матеріалу для неї, а решта – 9 розділів – присвячені проведенню дослідів із визначення стану основних психічних процесів: відчуттів і сприйняття, пам'яті, асоціацій, уваги, уяви, мислення, мовлення, почуттів, волі. Для проведення досліджень М. Павлова пропонує користуватися спеціальними таблицями, які оформлені у вигляді 25 додатків. Це безперечна перевага посібника, а його недоліками вважаємо значні затрати часу на проведення пропонованих дослідів та відсутність зразків характеристик, складених у результаті вивчення учня за пропонованими методами.

Такі зразки характеристик, до того ж досить розлогі, містить невеличка брошура педагога В. Роднікова «Шкільні характеристики», видана у Києві у 1910 році [8]. Підкреслимо, що це одне з перших видань цілком практичного спрямування, яке, на нашу думку, слугувало значною допомогою ученицям у процесі складання ними характеристик, про що свідчать і сам автор, і наведені зразки характеристик. У короткому вступному слові до видання В. Родніков наголошує на тому, що одним із важливих умінь майбутнього вчителя є розвинена здатність придивлятися до дитячої натури, помічати особливості дитячої психіки, вплив на яку і є завданням вчителя. З метою формування таких умінь у 1909/1910 навчальному році у молодшому педагогічному класі Київського 2-го жіночого духовного училища було введено складання

вихованками шкільних характеристик. Алгоритм процесу підготовки учениці до складання характеристики, збирання матеріалів для неї та її написання був таким. Ученицям було запропоновано протягом навчального року відвідувати зразкову школу при училищі, придивлятися до життя учениць, описуючи свої враження в спеціальних щоденниках. У другій половині року кожній учениці педагогічного класу була визначена конкретна школярка, з якою вона повинна була ближче познайомитися, якомога повніше дізнатися про її душевний світ і, нарешті, систематизувавши зібраний матеріал, скласти її ґрунтовну характеристику [8, 1].

Важливим методичним аспектом, який застосовувався викладачами училища в процесі підготовки учениць до складання характеристики, вважаємо те, що, крім практичних спостережень, з метою засвоєння теоретичної сторони питання збирання матеріалів для характеристики і прийомів її складання вихованки спершу повинні були простудіювати кілька науково-педагогічних праць, серед яких В. Родніков називає праці М. Грунського, К. Єльніцького, О. Лазурського, П. Лєсгафта [8, 2].

Стисло аналізуючи складені ученицями училища характеристики, автор відзначає, що головною помилкою багатьох характеристик є прагнення характеризувати учнів не стільки на підставі власних безпосередніх спостережень, скільки з розповідей досліджуваної дитини про саму себе. Водночас складені вихованками характеристики дають багато цікавого матеріалу для майбутнього удосконалення підготовки учениць училища до складання характеристик. Далі автор з метою аргументації своїх думок подає текст трьох характеристик, складених ученицями педагогічного класу Київського 2-го жіночого духовного училища. Аналіз їх тексту дає підстави для висновку, що в училищі проводилася ретельна підготовка учениць до складання характеристик і, як підсумок, характеристики відзначаються точністю, аргументованістю, в них наявний доволі повний опис найголовніших психічних процесів. Розпочинається кожна характеристика з детального опису зовнішності учениці, аж до відзначення особливостей посмішки («короткочасна, якась майже неприродна посмішка»), далі відзначаються особливості зору, слуху, пам'яті (зорова чи слухова), уваги (активна чи пасивна), мовлення з конкретними прикладами і поясненнями, докладно описуються індивідуальні схильності («любить казки», «любить малювати»), відзначається ставлення до однокласниць та вчителів, дається перелік улюблених навчальних предметів, а завершується характеристика визначенням типу темпераменту учениці [8, 2–12]. Отже, зміст характеристик, складених ученицями Київського 2-го жіночого духовного училища, свідчить про те, що в цьому навчальному закладі приділялася значна увага процесу підготовки до написання характеристики (студіювання науково-педагогічних праць), збиранню матеріалу для неї (спостереження за ученицею протягом навчального року, записи спостережень в спеціальний щоденник) і написанню характеристики за певною схемою. Цю схему нескладно відтворити зі змісту характеристик: 1) зовнішність учениці, 2) рівень розвитку її основних

психічних процесів, 3) індивідуальні схильності, 4) ставлення до навчання та інших людей, 5) тип темпераменту.

На початку ХХ ст. на високому рівні була поставлена робота зі складання характеристик учнів у Глухівському вчительському інституті. Інформацію про особливості організації процесу підготовки студентів до написання характеристики та зразки складених характеристик навіть вміщували у щорічниках інституту [6; 9]. Так, зі «Щорічника Глухівського вчительського інституту» за 1913 рік дізнаємося, що протягом 1910/1911 навчального року 25 студентів з метою написання характеристик учнів спостерігали за 67 учнями зразкового двокласного училища при інституті. Учні були розподілені між студентами, отже, кожен мав для спостереження 2–3 особи. Єдиним методом, що використовувався студентами для вивчення своїх підопічних, було спостереження за ними під час уроків, перерв та у позакласний час, включно з відвідуванням їхніх помешкань та знайомством із родинами. У процесі спостереження і написання характеристики студенти використовували відповідні рекомендації О. Віреніуса та О. Лазурського, з якими були ознайомлені на заняттях з педагогіки [6, 376].

Зміст характеристик, складених студентами, яскраво демонструє високий рівень їх підготовки до непростой роботи зі складання характеристики. Насамперед зазначимо, що, на відміну від решти проаналізованих нами характеристик, у текстах, складених студентами Глухівського вчительського інституту, наявний такий важливий з педагогічного погляду структурний елемент, як коротке резюме про учня наприкінці характеристики. Наведемо приклад такого резюме з характеристики учня А., складеної студентом М. Троцем: «Здоровий хлопчик. Здібності хороші. Розумові інтереси переважають. В характері помітна практичність. Наполегливий. Слабо розвинені релігійні почуття і помірно розвинені моральні. Естетичні почуття розвинені значною мірою. Воля стійка» [9, 381]. На перший погляд, резюме занадто лаконічне і за ним не видно самого учня, однак цей недолік компенсується детальним текстом характеристики, на основі якого й зроблено резюме. Продемонструємо, на підставі яких відомостей, внесених у характеристику, студент доходить висновку про те, що учень має слабо розвинені релігійні і досить розвинені моральні почуття: «З розповідей А. можна зробити висновок, що до церкви він ходить і молиться скоріше через обов'язок і звичку, ніж за власним бажанням. Що стосується моральних почуттів, то вони розвинені у А. більше, ніж релігійні. Ніколи він не стане обманювати вчителя. Розвинуте почуття обов'язку спонукає його бути чесним і в дрібницях. До товаришів ставить доброзичливо і, коли в них трапляються невдачі, виявляє співчуття; нужденному товаришеві готовий надати посильну матеріальну допомогу. За словами квартирної хазяйки А., це шанобливий і добрий хлопчик» [9, 380–381]. Як бачимо, студент докладно викладає у характеристиці результати спостереження за учнем і спілкування з ним та іншими людьми, на підставі чого робить відповідні висновки про рівень розвитку релігійних і моральних почуттів учня. В цілому, характеристики,

складені студентами Глухівського вчительського інституту, відрізняються значним обсягом (5–6 сторінок друкованого тексту), увагою до деталей, аргументованістю на основі численних прикладів з життя учня тощо. Об'єднує характеристики спільна схема написання, що має такий вигляд: 1) соціальне походження, 2) зовнішність, 3) стан здоров'я, 4) відомості про батьків та вплив сім'ї, 4) рівень розвитку основних психічних процесів – пам'яті, уваги, уяви, мислення, 5) ставлення до однокласників, 6) улюблені предмети і захоплення, 7) коротке резюме як підсумок характеристики.

Власний погляд на сутність і призначення характеристики учня мала засновниця Харківської жіночої недільної школи Христина Алчевська. У статті «Характеристики учнів замість балів» (1902) педагог розглядає характеристику як спосіб оцінювання, наполягаючи на тому, що цифрова оцінка дуже далека від яскравого опису певної стадії розумового і морального розвитку учня. До того ж цифра не може відобразити, чим обумовлена неуспішність учня, і не дає уявлення про його індивідуальність. Пропонуючи використовувати замість цифрових балів словесні характеристики, Х. Алчевська пояснює, що сутність такої характеристики учня полягає у тому, що «викладач певного предмета зазначає в ній хід занять окремого учня, намагаючись пояснити причини, що затримують його успішність і відображають його особисті схильності» [1, 70].

Стаття є цінною з огляду на наявність численних уривків з характеристик, якими Х. Алчевська ілюструє і аргументує свою позицію щодо заміни цифрових оцінок характеристиками. Наведемо кілька таких уривків. Так, у характеристиці учениці, складеній викладачкою словесності, читаємо: «Дуже жвава. На уроках не може сидіти тихо і слухати. Жвавість відображається і в письмових роботах: пише поспіхом, думки формулює неповно, іноді натяками. Недбала. Схильна до фальші. Успіхи задовільні» [1, 71]. Оскільки словесні відгуки у формі характеристики застосовувалися у Харківській жіночій недільній школі систематично, у подальших характеристиках цієї учениці відзначаються зміни у її поведінці та успішності за чвертями, а також особливості основних психічних процесів: «Після того, як перестала базікати, займається добросовісно і серйозно. Пам'ять не дуже яскрава, але праця і увага винагороджують погану пам'ять. Пише вдумливо і усвідомлено. Міркує не душе швидко, але ґрунтовно». В наступній чверті та ж учениця отримує характеристику, що свідчить про досягнуті результати: «Дисципліни більше не потребує, але особливого розумового розвитку не помітно» [Там само]. Отже, характеристика не просто фіксує певну стадію розвитку учениці та її успішність, але й відображає ті позитивні зміни, що відбулися у результаті педагогічного впливу викладача, який спирався в своїх методах впливу на попередні характеристики. Таким чином, за Х. Алчевською, мета характеристики – не лише відтворювати хід занять, але й відзначати розумові і моральні якості особистості для відповідного педагогічного впливу. Відображаючи зміни, які відбуваються з ученицею протягом чверті, викладачі змальовують поступове зростання чи послаблення рівня її знань у зв'язку зі ставленням до предмета, зі змінами в характері і поведінці. Завдяки цим

характеристикам особистість учениці виділяється з усіма індивідуальними особливостями і не зливається з масою, як у випадку оцінювання цифровими балами [1, 75].

Аналіз уривків з характеристик, наведених Х. Алчевською, дає змогу реконструювати зміст і структуру характеристики, яка практикувалася у навчальному закладі. Оскільки характеристика розглядалася педагогами Харківської жіночої недільної школи як спосіб оцінювання, не дивно, що в ній немає відомостей про вік, фізичний стан учениць, їх національність, релігійні почуття тощо. Характеристики зосереджені переважно на успішності і тих основних психічних процесах, які на неї (успішність) впливають. Так, спочатку в характеристиці зазначався рівень навчальних досягнень з певного предмета («знання пройденого задовільні», «старанна і серйозна, важко дається предмет»), далі відображалось ставлення до предмета навчання та вчителя («серйозно і уважно ставиться до занять», «на вчителя дивиться як на ворога і боїться його»), потім описувалися індивідуальні схильності («несамостійна і байдужа учениця», «постійно збуджена») та особливості письма («пише безладно», «письмові роботи толкові, зроблені за планом»), пам'яті («пам'ять хороша», «пройдене дуже добре пам'ятає»), мислення («мислення широке і ясне», «сама не міркує, слухає підказки»), мовлення («мовлення вільне», «відповідає дуже невпевнено»), уваги («не може протягом ¼ години втримати увагу на предметі», «в класі уважна»). Інколи у змісті характеристики зустрічаються і педагогічні рекомендації вчителя: «Повинна звернути увагу на письмо і читання», «може дисциплінуватися за умови загальної дисципліни в класі» [1, 71–74]. Отже, досвід складання характеристик у Харківській жіночій недільній школі Х. Алчевської, які використовувалися у навчальному закладі замість цифрових оцінок, розглядаємо як важливий етап у практичному застосуванні характеристики учня з метою покращення його успішності.

Підкреслимо, що проблема характеристик учнів середніх навчальних закладів наприкінці XIX – початку XX століття розглядалася на найвищому освітянському рівні. В червні 1899 року відбулася нарада тодішнього міністра освіти М. Боголепова з попечителями навчальних округів Російської імперії, на якій було відзначено, що характеристики гімназистів, що надсилаються у вищі навчальні заклади, не завжди відповідають своєму призначенню, оскільки «не дають правильної оцінки майбутнього студента і переважно є стислими і малозмістовними» [5, 318]. За підсумками наради було прийнято рішення про конкретизацію змісту характеристик, які у майбутньому мали містити якомога більше фактичних даних, зокрема даних кондуїтного списку за останні два роки перебування вихованця в середньому навчальному закладі [5, 319]. Отже, характеристика учня на початку XX століття, крім розглянутої вище мети вивчення школяра педагогом з метою індивідуального підходу, мала й інше призначення. Це був підсумковий документ про навчання учня, що надавався до вищого навчального закладу. Вміщувалася характеристика у кондуїтний список – одну з форм характеристики учня, поширену у гімназіях на початку минулого століття. З-поміж переглянутих нами архівних документів найкраще і

в найбільшій кількості збереглися кондуїтні списки вихованців Колегії Павла Галагана, які зберігаються у Державному архіві м. Києва [2]. Всього нами переглянуто близько 200 таких списків за 1907–1911 рр. Кожен список являє собою окрему «справу» – одиницю зберігання в архіві. Далі посилатимемося на ці джерела, зазначаючи в круглих дужках номер «справи».

Назва «кондуїтний список» походить від французького слова «conduite» – поведінка. Зовні кондуїтний список являв собою кілька надрукованих типографським способом аркушів паперу формату А4. На титульному аркуші вказувалися прізвище та ім'я учня, а також термін його перебування у навчальному закладі: коли вступив до колегії і коли закінчив її, на звороті – повторювалося прізвище та ім'я вихованця, зазначалося, чи він навчається за власний кошт, чи є стипендіатом, а також рік його народження, соціальний статус батька, віровизнання, рік та умови вступу (за екзаменом чи за свідоцтвом про освіту), попереднє місце навчання, оцінка з поведінки. Наступні аркуші кондуїтного списку – це таблиці з графами у такому порядку: «Місяць і число», «Провини і взагалі все примітне, що стосується вихованця», «Покарання та інші заходи», «Пропуски уроків: через хворобу/з поважної причини/з неповажної причини», «Оцінка з поведінки». Ці графи заповнювалися класним наставником протягом навчального року. Після цих записів у графі «Провини і взагалі все примітне, що стосується вихованця» розміщувалася характеристика.

Отже, структурно кондуїтний список складався з трьох частин: біографічні відомості, записи про порушення правил поведінки у колегії та покарання за ці порушення, власне характеристика. Відзначимо, що характеристики є не у всіх кондуїтних списках. Як правило, це невеликі дописи, зроблені класним наставником наприкінці навчального року. Обсяг характеристик стислий: кілька речень із загальними висновками про характер, поведінку, здібності вихованця: «Скоріше дитя, ніж юнак. Дуже миле і чисте створіння. Навчається відмінно, поводить себе бездоганно. Прекрасний стипендіат» (730). Ця стисла характеристика вихованця Любченка Леоніда, який навчався в колегії у 1910–1915 рр. Або такий допис: «Орехов – натура пасивна, мовчазлива, похмура, не товариський, але цілком добродушний. Поводить себе цілком коректно. Здібності слабкі, але у міру своїх сил навчається добре» (756).

До характеристики вносили відомості про рівень здібностей, причому важливо, що конкретизується, як саме рівень здібностей виявлявся у навчанні: «здібності має хороші: навчався відмінно з усіх предметів завдяки не лише дуже гарним здібностям, але й незвичайному працелюбству та силі волі» (761), «невеликих здібностей» (689), «володіє достатніми здібностями, але внаслідок лінощів навчався не завжди наполегливо» (806), «юнак здібний, міг ми проходити курс досить успішно, але зайва нервовість та імпульсивність вносять певну нерівномірність у його заняття» (814).

Часто характеристика колегіанта містила і узагальнення, і аналіз, а інколи й рекомендації щодо педагогічного впливу: «Гасюк навчається дуже добре, але хворобливо розвинуте себелюбство, різкуватість і жорстокість норову створили

між ним і класом ворожі відносини. Обов'язки свої як вихованця колегії виконує точно. Справляє враження охайного юнака. Обіцяє стати серйозним працівником. Неприємне враження справляє немирний характер і невміння налагодити відносини з товаришами без втручання вихователя. Натура недовірлива, замкнута. Гасюк насамперед потребує розвитку почуття товариськості і приязності» (688). Тут відзначено і особливості характеру вихованця, і те, як вони впливають на навчання та на відносини з іншими, наявні також педагогічні рекомендації, спрямовані на покращення характеру учня.

Щодо опису характеру, то це записи, зроблені на основі зовнішніх проявів поведінки учня: «характеру він спокійного і замкнутого» (810), «характеру спокійного, з вихователями ввічливий і з вихованцями злагідний» (806), «в характері його проявляються грубість і егоїзм, проявляючись наприклад, в невічливості і впертості та в постійних ухиленнях від виконання правил інтернату» (732). Деяко детальніше описано загальні враження вихователя про учнів: «відрізняється скромністю, старанністю і спокійним норовом» (674), «працьовитий, серйозний» (731), «тихий, лагідний, покірливий, старанний, добросовісний, правдивий» (762), «добре вихований, м'який, злагідний» (711), «боязливий» (776) тощо.

Тексти характеристик вихованців колегії свідчать, що писалися вони у довільній формі без будь-якого плану. Хоча якщо проаналізувати всі характеристики у сукупності, то можна стверджувати, що вони містять кілька основних видів відомостей про вихованців, а саме: рівень здібностей, поведінка, ставлення до інших, захоплення, визначальні риси характеру. Загалом з кондуїтних списків, якщо вони містять хоча б коротку характеристику, постає «живий» учень, і саме в цьому їх найбільша цінність.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, відзначимо, що на початку ХХ століття у практиці навчальних закладів України широко застосовувалася характеристика учня з метою індивідуалізації навчально-виховного процесу. Мета і призначення характеристики залежали від типу навчального закладу і варіювалися від способу оцінювання (Харківська жіноча недільна школа Х. Алчевської) до засобу вивчення учня майбутніми педагогами (Глухівський учительський інститут та Київське 2-ге жіноче духовне училище) та підсумкового документу про перебування учня в навчальному закладі (Київська Колегія Павла Галагана). У процесі складання характеристики викладачі та майбутні вчителі керувалися спеціальними методичними посібниками Б. Комаровського, М. Павлової, В. Роднікова та рекомендаціями, викладеними у науково-педагогічних працях учених-педагогів і психологів О. Віреніуса, М. Грунського, К. Єльніцького, О. Лазурського, П. Лесгафта. Як правило, характеристика учня початку ХХ століття складалася за певною схемою, яка різнилася залежно від навчального закладу, але містила такі обов'язкові структурні елементи: соціальне походження, рівень розвитку основних психічних процесів (пам'ять, уява, увага, мислення), ставлення до навчання, улюблені предмети, індивідуальні здібності і нахили.

Перспективою подальшого наукового пошуку визначаємо дослідження стану теоретичного вивчення проблеми характеристики учня у 1920-х роках, а також практичного застосування характеристик у тогочасних навчальних закладах.

1. Алчевская Х. Характеристики учащихся взамен баллов / Х. Алчевская // Вестник воспитания. – 1902. – № 6. – С. 70–75.
2. Державний архів м. Києва. Фонд 185 «Київська колегія Павла Галагана». Справи №№ 674, 677, 688, 689, 711, 730, 731, 732, 756, 761, 762, 776, 806, 810, 814.
3. Комаровский Б. Б. Личность ученика, -цы... : записная тетрадь для классных наставников, педагогов, воспитателей, родителей, школьных врачей : Пособие к составлению характеристики ученика / Б. Б. Комаровский. – Одесса : Изд. А. А. Ивасенко, 1916. – 30 с.
4. Науково-методологічний семінар із історії освіти в ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського НАПН України // Режим доступу: <http://dnpb.gov.ua/ua/?news=12997> (дата звернення: 30.04.2017 р.)
5. О гимназических характеристиках, высылаемых в высшие учебные заведения / Циркуляр по Киевскому учебному округу. – 1899. – №8. – С. 318–319.
6. Опыт характеристики / Ежегодник Глуховского Учительского Института. Год 2 / под ред. М. С. Григорьевского. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1913. – С. 446–451.
7. Павлова М. А. Практическое руководство к изучению личности ребенка при помощи методов экспериментального исследования : (Пособие для составления дневника или школьной характеристики применительно к курсу 8 педагогич. класса жен. гимназий) / М. А. Павлова. – Одесса : А. А. Ивасенко, 1916. – 84 с.
8. Родников В. Школьные характеристики / В. Родников. – Киев : тип. АО Н. Т. Корчак-Новицкого, [1910]. – 12 с.
9. Характеристики учеников городского при Глуховском учительском институте училища / Ежегодник Глуховского Учительского Института. Год 1 / под ред. М. С. Григорьевского. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1912. – С. 376–385.

References

1. Alchevskaya H. (1902) Harakteristiki uchaschihsya vzamen ballov [Characteristics of students instead of points]. Vestnik vospitaniya – Herald of education, 6, 70–75 [in Russian].
2. Derzhavnyj arkhiv m. Kyjeva. Fond 185 «Kyjivsjka koleghija Pavla Ghalaghana». 1408 sprav [Kyiv State archives. Collection 185 "Pavlo Galagan College". 1,408 cases]. Spravy [Cases] №№ 674, 677, 688, 689, 711, 730, 731, 732, 756, 761, 762, 776, 806, 810, 814.
3. Komarovskiy B. B. (1916) Lichnost uchenika, -tysi... : zapisnaya tetrad dlya klassnyih nastavnikov, pedagogov, vospitateley, roditeley, shkolnyih vrachey : Posobie k sostavleniyu harakteristiki uchenika [Personality of the student: Notebook for classroom teachers, educators, parents, school doctors: A guide to drawing up the characteristics of the student]. (30 p.). – Odessa [in Russian].
4. Naukovo-metodolohichnyy seminar iz istoriyi osvity v DNPB Ukrayiny im. V. O. Sukhomlyns'koho NAPN Ukrayiny [Scientific-methodological seminar on the history of education in V. O. Sukhomlinskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine of the NAES of Ukraine] // Access mode: <http://dnpb.gov.ua/ua/?news=12997> (date of request: 30.04.2017).
5. О гимназических характеристиках, высылаемых в высшие учебные заведения [About gymnasium characteristics which are sent to universities] (1899) // Tsirkulyar po Kievskomu uchebnomu okrugu - Circular of the Kyiv school district, 8, 318–319 [in Russian].
6. Opyit harakteristiki [Experience of characteristics] (1913) / Ezhegodnik Gluhovskogo Uchitelskogo Instituta. God 2 / pod red. M. S. Grigorevskogo [Yearbook Glukhiv Teachers Institute. Year 2 / ed. M. Grigorevsky]. – Kyiv : Kusneryrev and Co. – P. 446–451 [in Russian].
7. Pavlova M. A. (1916) Prakticheskoe rukovodstvo k izucheniyu lichnosti rebenka pri pomoschi metodov eksperimentalnogo issledovaniya : (Posobie dlya sostavleniya dnevnika ili shkolnoy

- harakteristiki primenitelno k kursu 8 pedagogich. klassa zhen. gimnaziy) [A practical guide to the study of the personality of the child with the help of experimental research methods: (A manual for compiling a diary or school characteristics for the course of the 8th pedagogical class of women's gymnasiums)]. (84 p.). – Odesa : A. A. Ivasenko [in Russian].
8. Rodnikov V. (1910) Shkolnyie harakteristiki [School characteristics]. (12 p.). – Kyiv : N. T. Korchak-Novitskiy [in Russian].
 9. Harakteristiki uchenikov gorodskogo pri Gluhovskom uchitel'skom institute uchilischa [Characteristics of the pupils of the city school in the Glukhiv Teachers' Institute] (1912) / Ezhegodnik Gluhovskogo Uchitel'skogo Instituta. God 1 / pod red. M. S. Grigorevskogo [Yearbook Glukhiv Teachers Institute. Year 1 / ed. M. Grigorevsky]. – Kyiv : Kushnerev and Co. P. 376–385. [in Russian].

Рекомендовано до друку.

Д-р пед. наук, проф.,

дійсн. член НАПН України О. В. Сухомлинська

А. П. Михно

К вопросу о характеристике ученика в теории и практике учебных заведений Украины начала XX века

Статья представляет результаты исследования теории и практики использования характеристики учащихся в учебных заведениях Украины начала XX века. Автором проанализировано состояние подготовки будущих педагогов к составлению характеристики, а также тексты характеристик, составленных студентами Глуховского учительского института, ученицами Киевского 2-го духовного училища, преподавателями Киевской Коллегии Павла Галагана и Харьковской женской воскресной школы Христины Алчевской. Доказано, что в начале XX века в практике учебных заведений Украины широко применялась характеристика ученика в ходе индивидуализации учебно-воспитательного процесса, а ее цель и назначение зависели от типа учебного заведения и варьировались от способа оценки к средству изучения ученика будущими педагогами и итогового документа о пребывании ученика в учебном заведении.

Ключевые слова: характеристика ученика, методы изучения ученика, структура характеристики, содержание характеристики.

A. P. MIKHNO

To the issue of the characteristics of a student in the theory and practice of the educational institutions of Ukraine of the early twentieth century

The article presents the results of a study of the theory and practice of using characteristics of students in educational institutions of Ukraine of the early twentieth century. The author has analyzed the state of training of future teachers prior to the compilation of the characteristics, compiled by the students of Glukhov Teacher's Institute, students of the Kyiv 2nd Religious School, teachers of the Kyiv College of Pavel Galagan and Kharkiv Womens Sunday School of Christina Alchevska. It is proved that character reference of the student was widely used in the course of individualization of the educational process in the practice of educational institutions of Ukraine in the early twentieth century, and its aim and purpose were dependent on the type of the institution and ranged from the method of evaluation to the method of the study of the student by future teachers and the outcome document concerning the student's stay in the school.

As a rule, characteristics of the student of the early twentieth century was compiled according to a certain scheme, which contained the following structural elements: his/her social origin, the level of development of basic mental processes (memory, imagination, attention, thinking), attitudes toward the school, favorite subjects, personal skills and inclinations.

Keywords: characteristics of the student, the methods of study of the student, the structure of the characteristics, the content of the characteristics.

Відомості про автора

Міхно Олександр Петрович,
канд. пед. наук, директор Педагогічного музею України (Київ)

Михно Александр Петрович,
канд. пед. наук, директор Педагогического музея Украины (Киев)

Oleksandr Mikhno,
candidate of pedagogical sciences, director of the Pedagogical museum of Ukraine (Kyiv)